

Svetlana E. Tomić*

Alfa BK Univerzitet

Fakultet za strane jezike

MONOGRAFIJA O BEOGRADSKOM ŽENSKOM DRUŠTVU I KULTURNOM RAZVOJU ŽENA U SRBIJI

(Jasmina V. Milanović: *Žensko društvo (1875-1942)*, Beograd: Službeni glasnik i Institut za savremenu istoriju, 2020)

Dr Jasmina V. Milanović poznata je istoričarka i autorka nekoliko naučnih monografija (*Aćim Čumić (1836-1901)*, 2007; *Apostoli radikalizma*, 2013), priređenih dnevnika i memoara istaknutih ličnosti (*Dnevnici Paje Mihajlovića*, 2010; dve verzije memoara Delfe Ivanić: *Uspomene Delfe Ivanić*, 2012; *Delfa Ivanić: Zaboravljene uspomene*, 2015). Monografija *Žensko društvo (1875-1942)* njen je novi istraživački poduhvat nastao kao rezultat višegodišnjeg rada usmerenog ka cilju da se opiše rad prvog ženskog udruženja u Kneževini Srbiji, koje je osim toga bilo i jedno od retkih humanitarnih duštava u Srbiji sa neprekidnim radom od 67 godina. Knjiga ima 637 strana, dosta ilustrativnog materijala i specijalnih priloga, pokazuje obim i uticaj „novih žena“ u srpskom društvu na raskršću dva veka.

U prvom poglavlju „Ženski klubovi, društva, udruženja i organizacije u Evropi i Srbiji 19. veka“ autorka iznosi podatke o tradiciji udruživanja žena u Evropi, potom predstavlja takvu praksu kod žena u srpskoj kulturi u Austro-Ugarskoj i Kneževini/Kraljevini Srbije. Prema korišćenim izvorima, prva okupljanja žena počela su u Francuskoj u 12. veku. Takozvani beginjaži nastajali su pri manastirima i bolnicama zbog egzistencijalnih razloga (lične sigurnosti), a pratili su ih i humanitarni razlozi, za koje autorka naglašava da su postali ishodište ženskog pokreta. Društvena i

* tomic.svetlana@gmail.com

humanistarna briga gradili su ženski pokret u industrijski razvijenim zemljama Zapadne Evrope (Francuskoj, Engleskoj, Italiji), a svoj vrhunac doživeli su u vreme nacionalnog buđenja, sredinom 19. veka. Autorka ukazuje na neke razlike u zemljama sa vladarkama; npr. Katarina Velika je na čelo Carske akademije nauka i umetnosti 1782. postavila ženu kneginju Daškovu. Katarina Velika je takođe podržala osnivanje prvog zavoda za vaspitanje devojaka. Potom su predstavljene gradativne promene ciljeva osnivanja evropskih ženskih udruženja, od zahteva za reformom ekonomije, pitanja razvoda, prava na rad do političkih prava. Osvetljeni su društveno-politički uslovi u Srbiji, i dati osvrti na prilike među srpskim stanovništvom u Austro-Ugarskoj i Srbiji. Kao ključne promene izdvojeni su uvođenje obrazovanja za žensku decu, pravo na rad i emancipatorski uticaji iz Rusije (Černiševski) i Švajcarske, gde su studeni i studentkinje sticali visoko obrazovanje i progresivne ideje koje su po povratku prenosili u zemlju.

U ovom poglavlju ponovljena su ranija znanja o izvesnoj emancipatorskoj podršci uticajnih intelektualaca (Dositej Obradović, Dimitrije Davidović, Svetozar Marković, Matija Ban, Jovan Skerlić). Ukratko je prikazano postepeno osnivanje i granjanje brojnih ženskih udruženja u Austrougarskoj i Srbiji. Posebno su dragoceni izvori koji u drugim studijama nisu korišćeni, npr. novinski članci iz 1874. o ženi koja je preuzela muževljev posao i unapredila rad i ugled, potom rodno osetljivi statistički podaci o radnoj snazi i socijalnim femininativima, članci pisaca (Milana Kujundžića Aberdara o slavljenju emancipatorskih uspeha žena i sl.

Drugo poglavlje naslovljeno je „Osnivanje ženskog društva, predsednice i članice“. U tom delu istraživanja ukazalo se na uticaj ruskih ženskih društava i liderske kapacitete idejne pokretačice društva, Katarine Milovuk, upraviteljke Više ženske škole, ugledne intelektualke i kulturne radnice. Beogradsko društvo dobilo je naziv *Žensko društvo*, osnovano je 15. maja 1875. godine, okupilo je posvećene i angažovane žene različitih društvenih slojeva radi ostvarenja obrazovanih, kulturnih, humanitarnih i emancipatorskih ciljeva. U ovom odeljku Jasmina Milanović opisuje ključne biografske portrete predsednica i članica, prateći kroz političke prilike gradacijski razvoj *Ženskog društva*, veze i uticaje. Kao tri uticajna sloja članica izdvaja supruge ili kćerke oficira, potom supruge ili kćerke medicinskih radnika, i najzad najbrazovanije žene tog doba – učiteljice i nastavnice Više ženske škole, kao i žene iz uglednijih porodica. Duštvo su činile i Jevrejke i uticajne strankinje, tako da se može rekonstruisati šira slika razvoja građanskog društva. U ovom odeljku, predstavljeni su podaci o različitom anagžmanu žena, ali i njihovom javnom priznanju i odlikovanjima koja su uticala da i oni „najkonzervativniji krugovi počnu da prihvataju žensku društvenu delatnost i njihov izlazak na javnu scenu“ (76). Iako autorka skreće pažnju da nedostaju spiskovi članica za sve decenije rada *Ženskog društva*, ona je i putem drugih izvora uspeła da prikupi i predstavi niz dragocenih podataka o ženama koje su doprinosile razvoju srpskog

društva. (Kao poseban prilog, spisak članica *Ženskog društva* u periodu 1875-1941 štamapan je na kraju knjige, str. 474-569).

Treće poglavlje „Pravila *Ženskog društva* (1875-1937)“ pojašnjava sistem ustrojenja društva, organizaciju rada i podelu odgovornosti, usredsređeniji rad sa podružinama. Objašnjenje su promene pravila koje su se dešavale zbog potrebe boljeg načina ogranizacije ili zbog političkih dešavanja. Za druga istraživanja korisno je što je prvi pravilnik predstavljen u celini (str.78-83) i što su napomenuti izvesni problemi u radu, sukobi i rasprave među članicama, ali su podvučene, kao ključne osobine, brzina i agilnost delovanja upravnih članica. Sa druge strane, dragoceni su podaci o osnivanju Biblioteke društva, o jasnom određanju statusa tj. načina pristupanja muškaraca *Ženskom društvu*, kao i o veoma uspešnom poslovanju žena koje su stalno uvećavale prihode i umešno rukovodile investicijama. Jednom rečju, zbog svog zapaženog rada bile su odlikovane, dobijale su javna priznanja, što je dalje uticalo na jačanje njihovog ugleda.

U narednom, četvrtom poglavlju „Društveni i humanitarni rad ženskog društva“ autorka opisuje tzv.prvi period rada pomenutog društva, od osnivanja 1875.do Prvog svetskog rata 1941. Ona skreće pažnju na različite nazive Društva koji su cirkulisali u zvaničnim dokumentima, štampi i prepisci. Pošto se u pravilnicima do 1933. koristio naziv *Žensko društvo*, dr Milanović smatra da je najispravnije „govoriti o *Ženskom društvu* i njegovim podružinama do 1933. godine, a odrednicu 'beogradsko' koristiti samo kao pridev, a ne kao zvanični naziv društva ili beogradskog odbora.“ (98). Pa opet, autorka smatra da „nije ni sasvim tačno, ali nije ni pogrešno“ upotrebljavati naziv „Beogradsko žensko društvo“, jer se takav naziv sreće u istoriografskim i publicističkim delima, ali i u izveštajima samog društva.

Osnovna delatnost *Ženskog društva* bila je usmerena na poboljšanje položaja žene u srpskom društvu. Ovaj cilj autorka vidi kao istovremeno socijalni i feministički, prateći društveno-političke uslove koji su u neki slučajevima pomogli a u nekima usporili ostvarenje drugih emancipacijskih ciljeva, kao što je npr. traženje prava glasa za žene. Autorkino isticanje da je glavno polje delovanja *Ženskog društva* bilo školovanje siromašnih devojčica i njihovo osamostaljivanje, a potom i humanitarni rad žena, korisno je imajući na umu da se u nekim savremenim radovima ignorisao primarni cilj društva.

U ovom četvrtom poglavlju prikazane su leaderske sposobnosti kneginje/kasnije kraljice Natalije Obrenović kao prve pokroviteljske ženskog društva, i važan i neumoran rad prvih predsednica - Katarine Milovuk i Perside Pinterović. Posebnu pažnju autorka posvećuje dinamici razvoja daljeg rukovodstva – Sare Karamarković, Katarine Popović, Milke Milovanović i Danice Solarović, naročito u kriznim političkim

situacijama, komentarišući preokret od modernosti do konzervativizma (kontrast uprave Milke Milovanović i Danice Solarović). Predstavljene su različite inicijative predsednica, međusobna podrška i pomoć članica ali i sukobi, nerazumevanja i nepoverenja. Naročito su istaknuti uloga i značaj *Ženskog društva* posebno za osnivanje Radeničke škole - „najznačajnije i najdugovečnije ustanove Ženskog društva“ (108) i Pazara. Izdvojene su i važne uloge koje je Žensko društvo imalo i ugled koji je rastao zbog odgovornog rada na raznim društvenim poljima: pokretanje glasila tj. časopisa Društva - *Domaćica*, 1879, staranje o deci (muškoj i ženskoj) iz *Sirotinjskog zavoda* od 1881.godine, osnivanje *Biblioteke Ženskog društva* 1887, osnivanje *Literarnog odbora* 1888, osnivanje *Fonda sirotinjskih učenica* 1891, osnivanje *Doma za sirote i iznemogle starce i starice*, osnivanje *Odbora za poučavanje seoskog ženskinja* itd. Pošto su se aktivnosti Ženskog društva stalno granale, vremenom su određena posebna pravila za svaku od tih institucija, a to je uticalo i na rast broja članica. U ovom poglavlju opisani su i uspesi i neuspesi rada *Ženskog društva*, reorganizacije njenog unutrašnjeg uređenja, unapređenje saradnje sa porodicama. Naglašen je velik obim saradnje sa drugim društvima u Srbiji i sa međunarodnim ženskim udruženjima. Neprekidno učestvovanje *Ženskog društva* u skoro svim značajnijim poljima kulture u najširem smislu te reči podatak je koji dovoljno govori o važnosti ove institucije u modernizaciji srpskog društva i promeni položaja i percepcije ove rodne klase. Od malobrojne grupe žena Društvo je naraslo do snažne, moćne i uticajne institucije koja je uspešno razvijala svoje poddelove i osnivala brojna nova ženska udruženja, neprekidno pomažući napredak društva u celini.

Kako je već najavljeno u prethodnom poglavlju, novi nepovoljni, ratni uslovi ponovo su aktivirali bolnički dobrovoljni rad članica *Ženskog društva*. Otuda je peto poglavlje („Dobrovoljne bolničarke i bolnice ženskog društva“) usredsređeno na opis ratnog angažovanja žena. Zbog čestih ratova Srbije, ovaj deo aktivnosti pratio je rad članica *Ženskog društva* od osnivanja te institucije. Jasmina Milanović daje pregled požrtvovanog rada *Ženskog društva* od osnivanja prve ženske bolnice za vreme Prvog srpsko-turskog rata 1876.godine (1876) do kraja Prvog svetskog rata. Tokom pomenutog perioda, veoma je važan trenutak kada Srbija počinje da prepoznaje izuzetan doprinos članica tog društva kao bolničarki te prvi put ženama dodeljuje javna priznanja i odlikovanja (Medalja kneginje Natalije – zlatna i srebrna, ustanovljena je 27.maja 1878, a dodeljivala se za pomaganje ranjenih i bolnih vojnika u ratu 1876-78). Kasnije, kada je početkom 20.veka ustanovljeno najznačajnije međunarodno priznanje za dobrovoljne bolničarke, više članica *Ženskog društva* primilo je to najviše odlikovanje - Medalju „Florens Najtingejl“.

U ovom odeljku, predstavljene su životopisi nekih od najznačajnijih odlikovanih bolničarki: Kasije Miletić, Anke Đurović i Bose Ranković. Pošto je u ovom poglavlju opisana važna uloga inostranih lekarki (dr Marija Fjodorovna Zibold, dr Risa

Smilovna Svjatlovska) kao i prve srpske lekarke (dr Draga Ljočić), trebalo je naslov ovog dela knjige preoblikovati tako da uključi i doprinos lekarki. Neka tema za dalje istraživanje može da bude posvećena angažmanu inostranih studenata i studentkinja medicine (iz Petrogrda i Beča) koji se pominju tokom rada u beogradskoj bolnici u periodu 1876-1877 (str. 193). U ovom delu knjige dragocena su uključivanja autodokumentarnih zapisa o obimu i vrsti angažmana žena različitog socijalnog statusa – o radu bonice Ženskog društva pisao je doktorand medicine Milan Radovanović, o 1876. godini i svojoj saradnji sa ruskim milosrdnim sestrama pisala je jedna od prvih profesionalnih glumica Milka Aleksić Grgurove (koja je bila agilna saradnica Literarnog odbora *Ženskog društva*, bavila se književnošću i prevodnjem), o Srpsko-bugarskom ratu važne informacije ostavila je kraljica Natalija Obrenović, a o početku Prvog svetskog rata dragocen zapis o svojoj tetki bolničarki Kasiji Miletić napisao je pisac Stanislav Krakov. Ove priloge odlično je dopunio jedan broj inostranih svedočanstva (npr. generala Rihtera, Katarine Klare Šturceneger).

Dobrovoljne bolničarke su na početku Srpsko-turskih ratova pokazale „zavidnu hrabrost, požrtvovanost i ogromnu fizičku i moralnu snagu“ (205) a takva ocena, kako razni izvori dodatno potvrđuju, opisuje i njihov dalji višedecenijski rad. No, uprkos tolikom doprinosu, žene nije uspele da izvojuju pravo glasa. Svakako, pomenuti humanitarni doprinos jeste pomogao emancipaciji žena, ali ne na način na koji su druga društva to učinila.

Novi period ove institucije nastao je posle Prvog svetskog rata a opisan je u šestom poglavlju: „Žensko društvo i Beogradsko žensko društvo (1918-1943)“. Nakon Prvog svetskog rata razočaranje žena usledilo je zbog nedobijanja prava glasa, što će biti jedno od ključnih polja rada *Ženskog društva* u periodu 1919-1921. Osetne su bile i druge ratne posledice: uništenje četiri decenije građene arhive Društva, datoteke, biblioteke i Pazara. U ovom poglavlju, ukazalo se na dragocenu pomoć američkog Crvenog krsta oko otvaranja radionice *Ženskog društva* za osposobljavanje žena za šivenje i druge zanate. Otvaranje zanatskih radionica postaće jedno od glavnih težišta rada u ovom periodu. Opisan je posvećen rad pojedinih članica, kao i razni aspekti doprinosa nove pokroviteljice *Ženskog društva* - kraljice Mariju Karađorđević. U to vreme tekla je izgradnja Doma *Ženskog društva* i obeležavanje 50 godina rada.

U ovom šestom poglavlju objašnjen je i „razlaz“ („sukobi i podele“) sa upravom Narodnog ženskog saveza kao i njihova ponovna saradnja i savezništvo a skrenuta je i pažnja na dela u kojima su književnici ismevali i kritikovali rad *Ženskog društva*, poput Sime Matavulja i Branislava Nušića. Kao i u ranijim poglavljima, praćen je rast podružina, rast članstva, osnivanje raznih fondova i školskih odbora, brojne javne aktivnosti Društva. Dati su podaci o regionalnoj i međunarodnoj saradnji sa drugim ženskim organizacijama. Ime društva se menja 1933. i postaje *Beogradsko žensko*

društvo, istrajava upornim angažmanom, proslavlja 1940. svojih 65 godina rada, no početkom Drugog svetskog rata, 1942. godine, po naređenju nemačkih vojnih snaga, prestaje sa radom. Godine 1946. sva ženska društva su ugašena a njihov rad zabranjen.

Cilj narednog, sedmog poglavlja „Časopis i institucije ženskog društva“ bio je da opiše rad i razvoj različitih institucija ove važne organizacije pa su tako u fokusu autorke bili izdavačka delatnost Ženskog društva (časopis *Domaćica* kao glasilo društva, koje u međuratnom periodu dostiže tiraž od 4.000 primeraka; brojne spomenice, prigodne brošure i razna izdanja), Radenička škola, Pazar (kasnije Bazar), Đačka trpeza, Internat, Dom za iznemogle i sirotne starice, Čilimarska škola, brojne radionice i kursevi (Škola domaćinstva).

Osmo poglavlje „Podružine ženskog društva“ pokazuje granjanje rada žena u brojnim mestima u Srbiji, od prvih godina Društva sve do njegovog kraja. Autorka je iznela podatak da je u periodu 1876-1912 „osnovano 48 podružina širom Kneževine i Kraljevine Srbije“ (str. 347) te da je veći deo tih podružina (7.596 žena) radilo neprekidno ili sa kraćim pauzama. Ukratko je predstavljen rad najstarijih podružina, u Loznici, Užicu, Nišu, Aleksincu, Gornjem Milanovcu itd. kao i onih koje su kasnije osnovane ili obnovljene. Posebna pažnja je posvećena podružinama koje su osnovane van teritorija Kraljevine Srbije: Novi Pazar, Prijepolje, Tetovo, Bitolj, Berovo, Gnjilane itd. Obrađen je i odnos uprave Ženskog društva prema podružinama i razvoj podružinskih škola. Do 1909. kroz podružinske škole prošlo je „preko 3000 učenica“ (str.356) a prema izveštajima iz 1925. godine učenica je bilo „preko 15.000“ (str. 357). Svim podružinama je „bilo zajedničko – shvatanje potrebe da se žene ujedinjuju oko zajedničkog cilja, u ovom slučaju zaštite devojaka i njihovog obrazovanja i osposobljavanja za samostalan život“ (str.359).

Poslednje poglavlje knjige nosi naziv „Dobrotvori ženskog društva“ i u njemu su predstavljeni dobrotvori i dobrotvorke Ženskog društva, domaćeg i inostranog porekla. Najvažniji izvor za ovo poglavlje svakako predstavlja samodokumentarna publikacija: *Spomenica velikih dobrotvora Beogradskog ženskog društva i njegovih ustanova* (1936).

Osim pomenutih poglavlja, monografija *Žensko društvo (1875-1942)* sadrži četiri priloga: „Spisak članica Ženskog društva u Beogradu“, „Pravila Ženskog društva i njegovih institucija“, „Podružine i podružinske škole (1908-1909)“ i „Spisak imovine, škola i drugih ustanova Ženskog društva i njegovih podružina 1925. godine“. Na primer, prvopomenuti prilog, prvi put na jednom mestu (na skoro 100 strana) iznosi podatke o 2.242 članice *Ženskog društva*, omogućavajući uvid u status članica, vrstu funkcija i zaduženja, profesiji, dobijenim odlikovanjima, porodičnim vezama itd. Iako je dr Milanović napomenula da ovo nije potpuna lista, ovaj i drugi spisak sa prikupljenim

podacima umnogome olakšava pregled angažmana pojedinki unutar razvoja rada *Ženskog društva*; takođe ovi prilozi mogu biti i korisna polazišta za dalja istraživanja.

U gotovo celoj monografiji do izraza dolazi, od strane novih istoričarki, nedavno započeto prevazilaženje redukovane oficijelne historiografske slike o kraljici Nataliji Obrenović. Pa ipak, monografija dr Jasmine Milanović bila bi informativnija, čitaoci i istraživači bi imali koristi, da su i u vezi sa kraljicom Natalijom ali i sa drugim važnim temama *Ženskog društva* (kao na primer, portret osnivačice *Ženskog društva* – Katarine Milovuk; dobrovoljne lekarke i bolničarke Društva) bili uključeni neki stariji članci i monografije, kao i savremena historiografska i interdisciplinarna istraživanja, naročito pionirske monografije i studije, i autodokumentarni tekstovi članica *Ženskog društva*.

Neki podaci zahtevaju korekciju, npr. u prvom poglavlju autorka je u intelektualce koji su „o ženama pisali s najvećim poštovanjem“ ubrojila i Jovana Skerlića, premda je bilo istraživanja koja su uverljivo pokazala da je Skerlićev stav zapravo bio više intelektualna poza a manje iskrena feministička podrška, a to potvrđuju i nedavno objavljeni memoari i prepiska njegove supruge Klare Skerlić. U petom poglavlju, na 189. strani navelo se da je Elodija Loton Mijatović autorka knjige *Nešto o nezi bolesnika*. Međutim, knjigu pod naslovom *Notes on Nursing* (London, 1859) napisala je Florens Najtingejl, prva moderna bolničarka i osnivačica sestrinstva a Elodija Mijatović ju je ubrzo prevela sa engleskog na srpski, *Nešto o nezi bolesnika* (Beograd, 1864); na početku 20.veka pominjalo se da je to bio prvi prevod te knjige sa engleskog na Balkanu.

Moguće nedoumice izaziva određivanje godine prestanka rada *Ženskog društva*. Tatjana Korićanac i Ljiljana Taneska su 1995. na 35. strani publikacije *Beogradsko žensko društvo 1875-1941* iznele podatak o tome da je *Ženska zanatska* (nekadašnja Radenička) škola radila i tokom Drugog svetskog rata, upućujući na upisnice i protokole koji postoje i za 1947.godinu. Pošto je pomenuta škola bila poslednja institucija *Ženskog društva*, ostaje otvoreno pitanje da li 1947.godinu treba uzeti kao prekid rada *Ženskog društva*.

Deo koji je ostao na momente pomenut tiče se saradnje, veza, uticaja i pomoći međunarodnih ženskih organizacija i njihovih najistaknutijih ličnosti, kao i članica-posrednica *Ženskog društva*. Najmanje obrađen deo je Literarni odbor *Ženskog društva*, sekcija koja je inicijalno bila vezana za list *Domaćica* a koja je najviše doprinosila razvoju književnog karaktera lista i pružala podršku književno-prevodilačkom radu žena tog vremena, omogućavajući da se čuje i čita ženski glas u pisanoj tradiciji srpske kulture a takođe i da se prikupe podaci o emancipaciji žena u svetu. Krajem 19.veka, izgrađivanje nacionalnog narativnog građanstva nije zanemarljivo polje javnog

delovanja, a u njemu su književnice i prevoditeljke predstavljale svojevrsan emancipatorski korektiv. Poznato je da su neke od vodećih članica *Ženskog društva* i Literarnog odbora po svom uticaju u tim sferama javnog rada znatno premašile granice delovanja *Domaćice*. Dakle, ovo su sve teme za neka dalja istraživanja.

Sve u svemu, ovom monografijom, Jasmina V. Milanović je uspela da prikaže višedecenijski rad žena okupljenih oko *Ženskog društva*, kao i konkretne uticaje i rezultate zbog kojih je ta institucija u više navrata dobijala najviša priznanja i odlikovanja. Kao primarne izvore autorka je najviše koristila izveštaje Društva, ali i tekstove samog glasila Društva, časopisa *Domaćica*. Prvi put sada imamo proširene osnove znanja o *Ženskom društvu*, obimu, intenzitetu i raznovrsnosti njenog delovanja. Iz tih razloga, ovo će biti preporučena studija za sve one koji budu želeli da saznaju nešto više o razvoju žena u Srbiji krajem 19. i početkom 20. veka, njihovim ključnim institucijama i rezultatima delovanja. Jasmina Milanović je zajedno sa izdavačima, Službenim glasnikom i Institutom za savremenu istoriju, na pravi način obeležila 145 godina od osnivanja prvog ženskog društva u Srbiji, rasadnika kulturnog razvitka žena.

Datum prijema: 27. 08. 2021.

Datum ispravki: /

Datum odobrenja: 27. 08. 2021.